

El paper dels arxius en la construcció dels estats nació: el cas d'Espanya

Anna González Pérez

Universitat de Barcelona

Facultat de Geografia i Història

Departament d'Història i Arqueologia

Montalegre, 6

08001 Barcelona

RESUM: L'objectiu d'aquest article és estudiar la importància que té l'arxiu com a eina de construcció d'una identitat nacional i si a través de la seva organització es pot veure si la dita construcció nacional ha estat reeixida o no. En aquest sentit, s'agafa l'exemple de l'Arxiu Històric Nacional d'Espanya i s'analitza des de l'organització dels primers arxius en territori espanyol fins a la construcció de l'Arxiu Històric Nacional a finals del segle XIX. Mitjançant aquesta anàlisi també es posa en relleu el paper que va tenir la Història en la formació de la identitat nacional i la seva interrelació amb l'arxiu. Una ciència no podria ser sense l'altre.

PARAULES CLAU: arxiu, Arxiu Històric Nacional, nació, identitat nacional, estat nació.

THE role of archives in the construction of nation-states:
the case of Spain

ABSTRACT: The aim of this article is to study the importance of the archive as a tool for building a national identity and whether through its organization it can be seen if this national construction has been successful or not. In this sense, we take the example of the National Historical Archive of Spain, and analyze it from the organization of the first archives in Spanish territory to the construction of the National Historical Archive at the end of the 19th century. This analysis also highlights the role that his-

Anna GONZALEZ PÉREZ, «El paper dels arxius en la construcció dels estats nació: el cas d'Espanya». *Cercles. Revista d'Història Cultural*, 25, 41-66. ISSN: 1139-0158. ISSN-e: 1699-7468. DOI: 10.1344/cercles2022.25.1013. Data de recepció: 5/7/2021. Data d'acceptació: 12/11/2021. Data de publicació: 11/11/2022.

perezannagonz@gmail.com | orcid.org/0000-0003-0276-7785

tory played in shaping national identity and its interrelation with archives. Indeed, one science could not exist without the other.

KEYWORDS: archive, National Historical Archive, nation, national identity, nation-state.

Introducció

«El poble que no té Història se la fa inventant rondalles.»¹

Quina importància van tenir els arxius en el procés de construcció d'un estat nació? Van ser, els arxius, unes eines eficaces en la consolidació dels estats nació del segle XIX? Es pot veure si la construcció d'un estat nació ha estat reeixida —o, per contra, si aquest és feble— a través de la formació i la història del seu arxiu nacional? Aquestes són les qüestions que plantejem en iniciar aquest article.

L'arxiu nacional escollit per a aquesta anàlisi és l'Arxiu Històric Nacional d'Espanya. D'aquesta manera, ens endinsarem en l'estudi del perquè de la seva formació, de les necessitats del país i de com es va concebre l'arxiu nacional perquè arribés a ser una eina (o no) representativa del conjunt de la nació espanyola, i si la construcció d'aquest arxiu va ajudar —junt amb altres eines ja estudiades, com la llengua, la comunicació, l'educació, els monuments, etc.— a formar una identitat nacional col·lectiva espanyola.²

Cal tenir en compte que l'objectiu d'aquesta presentació no és discutir sobre els conceptes de nació, nacionalisme o identitat nacio-

1 Joan SERRA, *Senyoriu de la vescomtal família Miró*, Barcelona, Tipografia l'Avenç, 1909, p. 28.

2 Joep LEERSSEN, *El pensament nacional a Europa*, València, Afers, 2019, pp. 236-238.

nal. A continuació mencionarem les principals teories del moment i posteriorment ens centrarem en els estudis del cas espanyol.

Partint del corrent del modernisme clàssic, les nacions neixen durant la Revolució Francesa.³ A partir d'aquí, però, els acadèmics dissenteixen en les definicions. Per exemple, per a Anderson la nació és «una comunitat política imaginada com a inherentment limitada i sobirana».⁴ En canvi, per a Wimmer les nacions són el resultat d'un pacte entre les elits estatals i la població.⁵ Per a Gellner i Hobsbawm les nacions són construccions polítiques i el nacionalisme és el que crea la nació. Segons Gellner, «las naciones no son algo dado, sino una creación de los Estados y los nacionalistas».⁶ O, com diu l'historiador francès Guené, «fueron los historiadores quienes crearon las naciones; no hay nación sin historia nacional».⁷ Hobsbawm, però, sembla que va una mica més enllà i vincula l'aparició de l'estat nació amb certs sentiments de pertinença col·lectiva anteriors a l'època de les revolucions, que va anomenar «protonacionals».⁸

Però fins a l'aparició de les innovadores tesis de Gellner i Hobsbawm, el que predominaven eren els estudis primordialistes i perennalistes. Els primers defensen que les nacions són inherents a la condició humana i han existit des de les primeres societats.⁹ La hipòtesi

3 Raúl MORENO, «Corrientes teóricas para el estudio de las naciones y el nacionalismo: críticas y alternativas al paradigma modernista», *Revista de Estudios Políticos*, 171, març 2016, pp. 225-253.

4 Benedict ANDERSON, *Comunitats imaginades: Reflexions sobre l'origen i la propagació del nacionalisme*, València, Afers, 2005, p. 24.

5 Andreas WIMMER, *Waves of war*, Cambridge, Cambridge University Press, 2013.

6 Ernest GELLNER, *Nacionalismo*, Barcelona, Destino SA, 1998, p. II.

7 Bernard GUENÉE, *Occidente durante los siglos XIV y XV: Los estados*, Barcelona, Labor, 1973, p. 65.

8 Eric HOBBSBAWM, *Naciones y nacionalismo desde 1780*, Barcelona, Crítica, 1991, p. 55.

9 Raúl MORENO, «Corrientes teóricas para el estudio de las naciones y el nacionalismo: críticas y alternativas al paradigma modernista», *Revista de Estudios Políticos*, 171, març 2016, pp. 225-253.

primordialista mai no ha comptat gaire per als historiadors ni per als científics socials. En canvi, el corrent perennalista és el que entra més en conflicte amb el modernista, que és l'altra branca principal d'estudis. Defensa que la nació deriva de vincles ètnics i no és fruit de la modernitat; per tant, que és un fenomen recurrent durant la història i el seu estudi s'ha de dur a terme en cicles extensos.¹⁰

Entremig de modernistes i perennalistes se situa la tesi etnosimbolista. També neguaque la nació sigui un element modern i defensa que cada procés de construcció nacional és diferent, ja que depèn dels seus conflictes, tant interns com externs. Tanmateix, afirma que moltes nacions són modernes. Un dels seus màxims exponents és Smith, que en la seva conclusió exposa que si s'acceptessin alguns paradigmes modernistes, perennalistes i etnosimbolistes, el resultat que en sorgiria seria molt vàlid per definir el terme nació.¹¹

Finalment, Billig va sorprendre amb la seva teoria sobre el nacionalisme banal, la forma amb què la nació aconsegueix estar en la vida quotidiana de tothom i es considera normal.¹²

En aquest article partim del punt de vista que, tot i que els nacionalismes són els que creen els estats nació del segle XIX, amb gran ajut del que es denominarà història nacional, existeixen sentiments de pertinença previs i, per tant, les nacions són un territori delimitat, amb una llengua, uns costums, una cultura i una memòria comunes i amb un cert grau de solidaritat entre els seus membres¹³ que podien ser anteriors a la creació dels estats nació. D'aquesta manera, s'analiza la construcció i la formació d'un arxiu històric nacional com a eina del nacionalisme per aconseguir els seus objectius.

10 Anthony SMITH, *Nacionalismo y modernidad*, Madrid, Istmo, 2000.

11 Anthony SMITH, *Ethno-symbolism and Nationalism: A cultural approach*, Londres, Routledge, 2009.

12 Michael BILLIG, *Banal nationalism*, Londres, Sage, 1995.

13 Anthony SMITH, *Ethno-symbolism and Nationalism*.

Retornem, doncs, al cas d'aquest article explicant breument la historiografia sobre el nacionalisme espanyol. Com descriuen Achilés i Martí, els estudis sobre aquest fenomen han partit d'una lectura esbiaixada del procés nacional francès, que veu aquest com la pauta que han de seguir la resta d'estats nació. Aquest fet, junt amb l'especificitat espanyola d'una gran pluralitat cultural de les regions, ha estat clau per presentar la construcció de la identitat nacional espanyola, fins ara, com un procés de nacionalització feble o, fins i tot, fracassat. Aquesta tesi de nacionalització espanyola feble fou exposada per primera vegada per Linz, que afirmava que les dificultats a què ha hagut de fer front la identitat nacional espanyola amb l'aparició dels nacionalismes perifèrics s'expliquen per la crisi política que va del 1808, amb la invasió francesa, fins al 1875, amb la Restauració borbònica. Durant aquest període es va produir la deslegitimació de l'Estat, amb la consegüent pèrdua de credibilitat internacional, a la qual cal sumar la ineficàcia del Govern liberal en adoptar un ideari nacionalista. I, a això, Linz hi suma la industrialització regionalitzada, que, segons aquest autor, va afavorir l'aparició dels nacionalismes perifèrics.¹⁴ De la mateixa manera, Borja de Riquer defensa que l'Estat liberal va ser una administració precària i ineficient que no va dur a terme el necessari procés de modernització social, política ni econòmica a causa de la feble fragilitat del Govern durant el segle XIX, sobretot a causa de la cruent guerra civil dels anys 1833-1840, que va significar la ruptura entre vencedors i vençuts.¹⁵

Aquest plantejament de la feble nacionalització espanyola va arribar al seu punt d'inflexió a la meitat dels anys noranta del segle XX

14 Ferran ARCHILÉS i Manuel MARTÍ, «Una nació fracassada? La construcció de la identitat nacional espanyola al llarg del segle XIX», *Recerques: Història, Economia i Cultura*, 51, juliol-desembre 2005, p. 143.

15 Borja de RIQUER, «La débil nacionalización española del siglo XIX», *Historia Social*, 20, setembre-desembre 1994, p. 99.

i cada vegada és més qüestionada per diversos autors. Un d'aquests és Achilés, que argumenta que el cas espanyol no s'ha de comparar amb el procés de nacionalització francès. Achilés considera que el cas espanyol

[...] pot ser considerat com a exemple d'una eficaç nacionalització duta a terme a través de mecanismes no formalitzats. Si l'Estat no sempre disposà de mitjans per desenvolupar aquests instruments (cosa que no vol dir que no fes cap esforç en aquest sentit), això no impedí que fos des d'instàncies de la societat civil que la difusió i l'acceptació de la identitat nacional espanyola tingués èxit. L'Espanya de final del segle XIX va ser escenari d'una clara ampliació de l'esfera pública nacional. Aquesta esfera pública, com han mostrat els treballs impulsats a partir de l'obra de Jürgen Habermas, no pot ser entesa en termes restrictius, ja sigui pel seu contingut social o de gènere. La seva ampliació, per tant, respongué a criteris molt diversos i s'impulsà des d'àmbits molt diversos de la societat civil.¹⁶

Vistes les tesis de la historiografia sobre la nacionalització espanyola, recordem que amb aquest article no pretenem fer un estudi detallat d'aquesta, ni tan sols posicionar-nos a favor de l'una o l'altra tesi. L'objectiu és, simplement, analitzar l'evolució de la creació d'un arxiu nacional, en aquest cas l'Arxiu Històric Nacional d'Espanya, i la seva possible vinculació, o no, a la nacionalització i la creació d'una identitat nacional. Així mateix, aquest estudi també té uns límits temporals: des de la formació dels primers arxius a la Corona de Castella fins a la creació de l'Arxiu Històric Nacional l'any 1866.

¹⁶ Ferran ARCHILÉS i Manuel MARTÍ, «Una nació fracassada?», p. 141-153.

Estat arxivístic espanyol previ a la revolució liberal

Els arxius són un element molt important per entendre el funcionament de les societats, però també ho poden arribar a ser per al control d'aquestes, sobretot per mantenir certs privilegis i drets. Als arxius es custodien els documents generats per les institucions que organitzen la societat mitjançant les seves activitats i funcions. Com descriuen Planes, Pagarolas i Puig, són el reflex de la societat.¹⁷

El fet que, fins al segle XVIII, el que posteriorment serà l'Estat espanyol fos una monarquia composta,¹⁸ va tenir conseqüències en l'àmbit arxivístic, ja que cada corona o regne tractava de diferent manera la documentació generada per les seves institucions. Per exemple, mentre que a Castella la documentació de la Corona es trobava repartida per diferents dipòsits documentals per on la cort acostumava a estar més temps o on tenia la seva cancelleria, com la de Valladolid,¹⁹ a la Corona d'Aragó es disposava d'un únic arxiu que fou utilitzat a la Corona, l'Arxiu Reial de Barcelona, que durant uns cent anys va servir com a arxiu central del regne, fins a la creació el 1419 de l'Arxiu Reial de València.²⁰

Retornant a la Corona de Castella, tot i l'intent de Ferran II de recopilar tota la documentació referent a Castella en un únic dipòsit documental, concretament al de la Cancelleria de Valladolid, la Corona de Castella no va conèixer la centralització dels seus arxius fins a l'arribada al tron de Carles I. Ja en un primer moment, aquest

17 Ramon PLANES, Laureà PAGAROLAS i Pere PUIG, *L'Arxiu de la Corona d'Aragó: Un nou perfil per a l'Arxiu Reial de Barcelona*, Barcelona, Associació d'Arxiviers de Catalunya, 2003.

18 John ELLIOTT, «A Europe of Composite Monarchies», *Past & Present*, 137, novembre 1992, pp. 48-71.

19 Alfonso DÁVILA, *Los archivos del Estado: Qué son y cómo se tratan*, Gijón, Trea SL, 2010.

20 Ramon PLANES, Laureà PAGAROLAS i Pere PUIG, *L'Arxiu de la Corona d'Aragó*.

monarca es va preocupar de recopilar tota la documentació referent als seus drets al tron en un inventari que va encarregar de fer a López de Lazárraga.²¹

El punt d'inflexió, però, va ser l'Aixecament de les Comunitats de Castella. Aquest conflicte va tenir greus conseqüències per a la documentació —en el millor dels casos, va acabar encara més dispersa o més deteriorada del que estava; en el pitjor, va desaparèixer—. A més, la victòria de Carles I va comportar un augment del poder del monarca enfront de les elits castellanques que va permetre imposar una monarquia més autoritària amb un poder centralitzat, amb el consegüent canvi del sistema administratiu.²²

Entre el 1540 i el 1545, Carles I va construir el seu arxiu a la fortalesa de Simancas. En una primera fase, l'Arxiu de Simancas es va centrar en el caràcter patrimonial de la documentació, és a dir, en la que identificava els drets del monarca, tant els civils com els eclesiàstics.²³ En canvi, amb Felip II al tron, l'Arxiu va tenir un caire més administratiu i s'hi emmagatzemava tota la documentació referent al govern de Castella. Va ser en aquesta segona fase que hi va haver un gran augment documental pel fet que la cort va deixar de ser itinerant i es va establir a Madrid (1561) i les disposicions reials van passar a remetre's de manera escrita, i no oral. Així doncs, l'Arxiu de Simancas es va anar enriquint durant els segles següents amb tota la documentació administrativa referent al govern de Castella —no al Reg-

21 Concepción MENDO, «Los archivos y la archivística. Evolución histórica y actualidad», dins A. RUIZ (ed. lit.), *Manual de archivística*, Madrid, Síntesis, 1995, pp. 19-38.

22 José L. RODRÍGUEZ, «Archivos del poder, archivos de la Administración, archivos de la historia (s. XVI-XVII)», dins J. GENERLO *et. al.*, *Historia de los archivos y de la archivística en España*, Valladolid, Universidad de Valladolid, Secretariado de Publicaciones e Intercambio Científico, 1998, pp. 29-42.

23 Concepción MENDO, «Los archivos y la archivística», pp. 19-38.

ne d'Espanya—, de manera que es convertir en una eina fonamental per a l'administració de la monarquia.²⁴

Aquest sistema d'arxius «descentralitzats» —cada corona amb la seva administració i tradició documental— i el de Simancas com a arsenal de l'autoritat reial²⁵ —amb documentació que només afectava la monarquia, sobretot drets i privilegis, guerra, política exterior i les rendes que en derivaven— es va acabar quan Felip V va arribar al tron.

Amb la monarquia borbònica es van imposar els decrets de Nova Planta, és a dir, el trencament del pacte de corones i la imposició d'una única administració estatal dirigida per les secretaries d'Estat. La principal conseqüència a escala arxivística d'aquest canvi administratiu va ser que els arxius ja no depenien del rei, sinó que eren controlats per les secretaries, fet que va provocar que la documentació no s'enviés més a Simancas, sinó que quedés en mans dels secretaris. La documentació en poder i al servei de l'Estat.

Fins a la denominada Revolució Liberal, aquesta organització va mantenir-se, exceptuant un canvi: la formació el 1785 de l'Arxiu General d'Índies amb la voluntat de reunir en un mateix arxiu tots els documents referents a les Índies, que fins aleshores estaven dispersos entre l'Arxiu de Simancas i altres punts com Cadis i Sevilla. Aquest arxiu va acabar sent l'essència de l'Administració espanyola a les Amèriques, per la qual cosa es va separar de l'Administració estatal espanyola.

24 Rafael CONDE DELGADO DE MOLINA, «Los archivos de la monarquía hispánica», dins E. BELENGUER, *Felipe II y el Mediterráneo*, Madrid, Sociedad Estatal para la Comemoración de los Centenarios de Felio II y Carlos V, 1999, pp. 63-65.

25 Robert-Henri BAUTIER, «La phase cruciale de l'histoire des archives: la constitution des dépôts d'archives et la naissance de l'archivistique (s. XVI-début XIX siècle)», *Archivum*, vol. XVIII, setembre 1968, pp. 139-151.

La necessitat d'una història comuna

Amb els decrets de Nova Planta de Felip V i la subsegüent política d'aquest i dels seus successors es pot veure la intenció de la monarquia borbònica d'unificar el regne, de cohesionar-lo. S'havien d'uniformitzar les estructures administratives, les lleis, els costums, la llengua i la història.²⁶

Per dur a terme tot aquest procés, la monarquia es va aprofitar d'una nova figura que es va estendre per tot Europa durant el segle XVIII, la de l'historiador professional, que es distingiria per la seva formació i mètode d'anàlisi, la crítica de la font —pràctica que prové de la filologia—, que obligava els historiadors a cercar les fonts autèntiques. Com diu Cerdá, els historiadors van passar a ser els únics amb autoritat per interpretar el passat.²⁷

Felip V es va trobar un regne, un imperi, en crisi, tant per la recent guerra que el va portar al tron com pels diferents problemes que el territori arrossegava des de finals del segle XVII. D'aquesta crisi, se n'havien aprofitat les potències estrangeres per excloure Espanya de la nova «modernitat» europea.²⁸ Així i tot, durant la segona meitat del segle XVII i inicis del XVIII van aparèixer a Europa nombrosos estudis sobre Espanya, com els de Joannes Baptista Lambertinus, Thomas Philipot, Bernardo Giutiniani, entre d'altres.²⁹ Fins i tot el 1605 es va publicar l'obra de Juan de Mariana *Historia de España*.

²⁶ Alfonso DÁVILA, *Los archivos del Estado*.

²⁷ Julio CERDÁ, *Los archivos municipales en la España contemporánea*, Gijón, Trea, 1997.

²⁸ Jesús PÉREZ, «Modernidades divergentes: la cultura de los novatores», dins P. FERNÁNDEZ (ed.), *Fénix de España: Cultura política e identidad en la España moderna*, Madrid, Marcial Pons Historia, 2004, p. 49.

²⁹ José A. JUNCO, «Las historias de España: visiones del pasado y construcción de identidad», dins J. FONTANA i R. VILLARES (dir.), *Historia de España*, vol. XII, Barcelona, Crítica, 2013, pp. 5-653.

Juan de Mariana va ser precoç en escriure dita obra a inicis del segle XVII, però aquesta precocitat no va servir perquè altres autors redactessin una obra de les mateixes característiques fins ben entrat el segle XIX. Això és un fet transcendental si es té en compte que l'obra de Mariana finalitzava amb la mort de Ferran II.³⁰

El problema més urgent per a Espanya en l'àmbit historiogràfic era el de les falses cròniques, que es volien fer passar per una història científica encara que no gaudissin de cap prova documental i només servien de benefici als interessats que les defensaven de tota crítica. Aquest podria ser el cas, per exemple, del mite de Santiago.³¹ D'aquesta manera, els denominats *novatores* espanyols estaven més enfeïnats desmentint aquestes cròniques que elaborant una història general. En aquest sentit, Nicolás Antonio va executar un projecte de crítica general d'aquestes falses cròniques, obra, però, que no va sortir a la llum fins al segle XVIII, quan Gregorio Mayans la va publicar amb el títol *Censura de historias fabulosas*.³²

Però, com s'ha mencionat anteriorment, va ser amb Felip V quan van augmentar l'ús i la importància dels documents. Ara ja no només els intel·lectuals *novatores* estaven interessats a localitzar i estudiar les fonts primàries, sinó que el mateix monarca, els nobles i l'Església també se'n preocupaven. Això va ser degut al nou programa de reformes que va impulsar la Corona i que es basava en tres punts principals: reorganitzar l'aparell estatal, intervenir econòmicament i controlar l'acció de l'Església. L'objectiu era reforçar l'Estat. Amb aquesta finalitat, doncs, es va desencadenar una lluita de plets per guanyar més drets —cas de la monarquia— o per mantenir-los —cas dels nobles i l'Església—. Dels documents depenien els resultats.

30 *Ibidem*, p. 113.

31 Jesús VILLANUEVA, *Política y discurso histórico en la España del siglo XVII*, Alacant, Universidad de Alicante, 2004, p. 196.

32 *Ibidem*, p. 197.

En aquesta disputa, tant les instàncies públiques com les privades intentaven controlar tota la documentació que poguessin tenir al seu abast i el 1729 s'establí el Cuerpo de Revisores de Firmas y Documentos per comprovar la veracitat i l'autenticitat de cada prova documental.³³

La monarquia també es va aprofitar dels intel·lectuals del moment per legitimar-se. Aquests havien creat unes reunions on s'estudiava, es llegia i s'intercanviava informació sobre les noves tendències del saber modern. Una d'aquestes tertúlies es va voler institucionalitzar i el 1735 es va formar l'Acadèmia Universal. Tres anys més tard Felip V va acceptar patrocinar la institució i es va convertir en la Reial Acadèmia de la Història. L'objectiu prioritari era desmentir les falses cròniques i realçar la història d'Espanya amb les notícies més convenients.³⁴ Per tant, ja de primer s'hi troba un element polític per narrar la història d'Espanya; això sí, sempre d'acord amb l'existència del document. L'historiador, si no volia caure en l'ostracisme, havia de parlar positivament de la nova dinastia borbònica; que vol dir el mateix que adjudicar tots els problemes d'Espanya a la dinastia anterior, amb la qual cosa eren els Àustria els culpables de la «suma decadencia»³⁵ del territori. La historiografia borbònica defensarà que la prosperitat que tenia el Regne durant l'època dels Reis Catòlics es va perdre amb l'arribada de Carles I, però, sobretot, amb els seus successors.³⁶

33 María Luz MANDIGORRA, «La Real Academia de la Historia y la edición del *Corpus diplomático*», dins F. GIMENO, *Erudición y discurso histórico: Las instituciones europeas (s. XVIII-XIX)*, València, Universitat de València, 1993, pp. 73-100.

34 José A. JUNCO, «Las historias de España: visiones del pasado y construcción de identidad», pp. 5-653.

35 Pablo F. ALBALADEJO, *Materia de España: Cultura política e identidad en la España moderna*, Madrid, Marcial Pons Historia, 2007, p. 199.

36 Francisco SÁNCHEZ-BLANCO, «Dinastía y política cultural», dins P. F. ALBALADEJO, *Los Borbones: Dinastía y memoria de la nación en la España del siglo XVIII*, Madrid, Marcial Pons, Ediciones de Historia, 2002, p. 571.

D'aquest període destaca sobretot la feina d'Enrique de Flórez, qui es va dedicar a editar documents que fins aleshores no havien sortit a la llum o bé escrivia on estaven localitzats perquè altres historiadors hi poguessin accedir.³⁷ Per part de la monarquia, cal destacar també la creació de la Comissió d'Arxius el 1750 amb l'objectiu de buscar en els arxius de tota la geografia espanyola documents importants per al regalisme, encara que també va ajudar a dur a terme moltes de les investigacions historiogràfiques del moment. Aquestes inspeccions de la Comissió d'Arxius es feien sobretot als arxius eclesiàstics, tant d'esglésies com de monestirs, on els erudits tenien més dificultats a accedir. Aquesta comissió es va ampliar, amb Joseph Carvajal, el 1752, al reconeixement dels arxius civils del país. Així doncs, la Comissió va poder accedir també a arxius purament administratius, on va poder constatar el desordre i la falta de normalització i el perjudici que això causava a l'Administració. Tanmateix, un any més tard, amb la signatura del Concordat i el reconeixement del Patronat Universal, les funcions de la Comissió d'Arxius van anar minvant i, en conseqüència, aquest òrgan va anar desapareixent.³⁸

Fruit de totes aquestes noves línies d'investigació historiogràfiques, durant els anys cinquanta del segle XVIII també es va anar imposant una nova necessitat: crear un corpus diplomàtic on es recopillessin tots els documents importants d'Espanya. La Comissió d'Arxius va ser un dels primers projectes que van intentar dur-ho a terme, encara que els documents que voliareunir eren els de la monarquia.

Cronològicament, però, el primer intent de creació d'aquest corpus documental (el 1735) va ser el del benedictí Martín Sarmiento,

37 Julio CERDÁ, *Los archivos municipales en la España contemporánea*.

38 Margarita GÓMEZ, «Crítica histórica y archivos: el caso de España en el siglo XVIII», *Historia. Instituciones. Documentos*, 12, 1985, pp. 199-232.

qui volia seguir el model francès de la congregació de Sant Maurici. Tanmateix, el que pretenia Sarmiento era augmentar el prestigi dels benedictins a Espanya i situar l'orde dins d'aquesta història. A més, fent aquest corpus volia aconseguir controlar la documentació que podria permetre als benedictins conservar els seus drets i les seves propietats. Un projecte semblant va ser el del pare Burriel amb la realització de la seva gran obra, *Apuntamientos de algunas ideas para fomentar las letras*, on exposava la idea de crear una gran col·lecció documental. Gregorio Mayans també veia que aquest corpus documental podia aportar beneficis: per reivindicar la història d'Espanya des de l'interior del país i, a les famílies nobles, per justificar l'ordre social establert.³⁹

La *Diplomàtica* es va començar a elaborar gràcies al director de la Reial Acadèmia de la Història, Pedro Rodríguez Campomanes, qui va encarregar a la congregació de Sant Benet de Valladolid —seguint el model francès de la congregació de Sant Maurici— que dugués a terme el projecte. Així doncs, aquest corpus documental es va fer amb la col·laboració d'una institució reial i un col·lectiu, l'Església, que buscava recuperar el seu protagonisme en aquesta renovació intel·lectual de l'època. La participació de la dita congregació es deu al fet que posseïa part dels arxius i els documents més importants per complir amb el projecte i al fet que els benedictins estaven ben preparats per analitzar i descriure aquests fons documentals. Aquest ambició projecte, però, va fracassar. Les dues institucions tenien interessos completament diferents: per una banda, la Reial Acadèmia volia que la col·lecció beneficiés la monarquia; per l'altra, la congregació benedictina trobava que la idea de la Reial Acadèmia excedia la seva ambició i només estaven interessada en els seus propis beneficis. No s'ha d'oblidar que l'orde havia intentat dur a terme,

39 María Luz MANDIGORRA, «La Real Academia de la Historia y la edición del *Corpus diplomático*», pp. 73-100.

sense èxit, projectes diplomàtics per a la mateixa congregació. Aquest fracàs en l'edició d'un corpus diplomàtic va provocar que els estudis històrics es retardessin, ja que hi havia milers de documents desco-neguts importants per a la història.⁴⁰

D'aquesta manera finalitza el segle XVIII espanyol, sense corpus documental ni història d'Espanya.

L'arxiu històric nacional: de la primera llavor a la seva realització

Per reprendre la història de la creació de l'Arxiu Històric Nacional cal mencionar el canvi que va introduir la Revolució Francesa en la visió dels Arxius. Fins aleshores, a Europa els arxius servien les administracions dels regnes, eines molt útils per al govern dels diferents monarques. Eren, segons Bautier, els arsenals de l'autoritat reial.⁴¹ Finalitzada la Revolució, França va entendre els documents com a propietat de la nació.⁴² El mateix 1789 l'Assemblea va decretar la creació d'un arxiu on emmagatzemar tots els documents originals del govern revolucionari i a poc a poc s'hi va anar concentrant tota la documentació que es trobava repartida pels diferents dipòsits documentals del territori.⁴³ Amb aquests actes, el govern revolucionari aconseguí reunir tota la documentació referent al govern del país i que els pogués ser útil. A més, amb l'obertura dels arxius a la ciutadania, tot ciutadà podia consultar quins eren els comportaments per

40 *Ibidem*, p. 99.

41 Robert-Henri BAUTIER, «La phase cruciale de l'histoire des archives», pp. 139-151.

42 Stefan BERGER, «The role of national archives in constructing national master narratives in Europe», *Archival Science*, 13, març 2013, pp. 1-22.

43 Françoise HILDESHEIMER, «Les monuments de l'Histoire Nationale. Documents d'archives ou manuscrites de bibliothèques?», dins B. DELMAS i C. NOUGARET (dirs.), *Archives et Nations dans l'Europe du XIX siècle*, París, École des Chartes, 2004, pp. 113-127.

ser un «bon francès».⁴⁴ Amb aquest nou arxiu, que va ser anomenat Arxiu Nacional, també s'aconseguia que els historiadors tinguessin a la seva disposició tota mena de fonts històriques per poder explicar el passat de la nació —sempre amb el beneplàcit de l'Estat, que decidia què es podia veure i què no—. Per tant, el concepte d'arxiu neix amb una mentalitat històrica.

Retornem a Espanya. S'arribava al segle XIX amb un seguit de dificultats per emetre una història oficial, les quals ja han estat explicades anteriorment:

- a) Falta d'unitat dels documents en un únic arxiu a causa de la divisió del territori, fins al segle XVIII, en corones. L'Arxiu de Simancas reunia documents de tot l'imperi, però no servia per administrar els territoris de les corones ni les Índies.
- b) Per la mateixa naturalesa del territori, la monarquia composta, no hi va haver una història nacional fins al llibre de Mariana del segle XVII —que finalitza amb la mort de Ferran II—. Però durant les centúries posteriors a la dita publicació tampoc no es va fer una història nacional més actualitzada, tot i els intents de la Reial Acadèmia de la Història per fer-la.
- c) Espanya tampoc no tenia un corpus documental que ajudés els historiadors a escriure sobre la història d'Espanya. Els historiadors tenien dificultats per accedir als dits fons documentals, ja que molts es trobaven en mans de l'Església, institució que alhora utilitzava aquests documents per reafirmar la seva pròpia història dins del país.
- d) Des d'un primer moment i amb el patrocini de Felip V, la Reial Acadèmia de la Història va servir interessos monàrquics, sobretot per trobar documents que acreditessin les regalies. A més,

⁴⁴ MAURO CERRUTI, JEAN-FRANÇOIS FAYET i MICHEL PORRET, *Penser l'archive: Histoires d'archives*, Lausana, Antipodes, 2006.

aquesta institució va necessitar l'ajut de l'Església, tant per localitzar els documents com per entendre'ls, fet que va provocar una confrontació d'interessos i que els diferents projectes no arribessin a port.

Durant el segle XIX es va intentar resoldre aquestes carències. En primer lloc, durant les Corts de Cadis, en començar a gestar-se un estat liberal. La necessitat de construir un arxiu central es va fer palpable per dues vies: la primera, en considerar que per al bon funcionament del nou estat es necessitava crear una única estructura administrativa i, consegüentment, funcionar a través d'un únic arxiu central;⁴⁵ i la segona via era la necessitat d'aquests diputats de trobar la manera d'enfortir el concepte revolucionari sortit de les dites corts, el de nació.⁴⁶

Amb aquesta idea, el 1813 es va nomenar tres cronistes amb la funció d'escriure una història nacional, un dels quals seria destinat a l'Arxiu de les Índies i els altres dos ho serien al nou Arxiu General Nacional, on de moment serien els responsables de la seva construcció. Es va intentar elaborar la història de la nació per mitjà de la història ultramarina, amb el plat fort de la conquesta d'Amèrica, i, per altra banda, la història del territori peninsular espanyol, amb l'objectiu de demostrar l'antiguitat de la nació.⁴⁷ Així doncs, es va decidir reunir en un únic arxiu central tots els documents repartits pels diferents dipòsits documentals d'Espanya i també els arxivers que hi treballaven. El decret de la nova constitució de l'Arxiu va ser polèmic pels diferents greuges que el trasllat d'aquesta documenta-

45 Julio CERDÁ, *Los archivos municipales en la España contemporánea*.

46 Juan Sisinio PÉREZ, «Evolución y rasgos de las historiografías de los nacionalismos en España», dins C. RINA (ed.), *Procesos de nacionalización e identidades en la Península Ibérica*, Càceres, Universidad de Extremadura, 2017, p. 59.

47 Julio CERDÁ, *Los archivos municipales en la España contemporánea*.

ció a Madrid podria causar, tant a la mateixa documentació com als territoris d'on provenien. Com bé explicava Bofarull sota el pseudònim de Fèlix Fluralbo:

Hasta el dichoso momento de la nueva y general constitución española jamas ha podido considerarse la península como una sola nación o reyno sino como un conjunto de estados independientes gobernados por un mismo príncipe, como acontece en varios países de Europa. De aqui es, que la segregación de archivos propuesta por la comisión de cortes no puede nunca efectuarse sino con gran perjuicio de las provincias á que pertenecen.

És a dir, es perdria el context de la documentació, cosa que provocaria que molts d'aquests territoris perdessin la seva connexió amb el seu passat.⁴⁸

Tot i que la Constitució del 1812 no es va arribar a aplicar per causa de l'arribada al tron de Ferran VII, les Corts de Cadis, junt amb l'experiència anterior de resistència i victòria contra Josep Bonaparte —que fins a aquell moment i fins al segle xx inclòs es relatava com si s'hagués tractat d'una guerra d'independència contra els francesos—, van ajudar a la formació de la consciència de formar part d'una nació.⁴⁹

La Guerra del Francès, però, va emfatitzar el problema de la localització dels diferents fons documentals. Durant el conflicte, Espanya va perdre bona part dels seus antics documents, entre els que van desaparèixer i els que les potències estrangeres es van endur —com

48 P. BOFARULL, *Reflexiones sobre los perjuicios que ocasionaria algunas provincias de España y en particular a la de Cataluña la traslación de sus archivos a Madrid que propuso la comisión de Cortes en su dictamen y minuta de decreto presentado a las mismas en 19 ma*, Barcelona, Impr. de José Torner, 1821, pp. 4-6.

49 José A. JUNCO, «La invención de la guerra de independencia», *Studia Historica: Historia Contemporánea*, 12, 1994, pp. 75-99.

la França de Napoleó, que va reunir alguns documents de l'Arxiu de Simancas en els seus Arxius Imperials—. ⁵⁰

Gran part d'aquesta situació de descontrol documental va finalitzar fruit d'un gran canvi administratiu, la desamortització del 1836 de Mendizábal, que va representar l'expropiació del patrimoni històric, artístic, documental i bibliogràfic de les institucions que fins a aquell moment se n'havien fet càrrec. De seguida les oficines estatals es van omplir d'arxius d'institucions desaparegudes i que necessitaven organitzar-se per garantir el bon funcionament administratiu. Per a molts d'aquells funcionaris, la documentació era molt difícil de llegir, de manera que, davant el desconeixement, van eliminar-la. ⁵¹ Davant d'aquesta situació, l'Estat va encarregar a la Reial Acadèmia de la Història l'avaluació i la classificació d'aquests documents. Però aquesta institució no podia fer-se càrrec d'aquest gran volum de documentació. A més, faltaven experts que els ajudessin. D'aquesta manera, el 1856 es va crear l'Escola de Diplomàtica i Paleografia, ⁵² i dos anys més tard, davant la necessitat de crear un arxiu central que emmagatzemés tots aquests documents que eren considerats com a patrimoni nacional, ⁵³ el Ministeri de Foment va fer una reforma d'arxius i va crear l'Arxiu Central General, a més del Cos Facultatiu d'Especialistes en Arxius, Biblioteques i Museus (que esdevindrà la Junta Superior d'Arxius). La reforma reorganitzava tots els arxius generals, municipals i provincials, i decretava la transferència de tots els documents administratius dels ministeris a l'Arxiu General, o, com és també conegut, a l'Arxiu d'Alcalá d'Henares. Aquest dipòsit documental funcionava com a arxiu intermedi.

⁵⁰ Jean FAVIER, *Les archives*, París, Presses Universitaires de France, 1985.

⁵¹ Agustín TORREBLANCA, «La Escuela Superior de Diplomática y la política archivística del siglo XIX», dins J. GENERLO *et al.*, *Historia de los archivos y de la archivística en España*, pp. 71-118.

⁵² Julio CERDÁ, *Los archivos municipales en la España contemporánea*.

⁵³ Alfonso DÁVILA, *Los archivos del Estado*.

A més, durant aquests anys, 1842 i 1850, a la fi es van publicar, respectivament, la *Colección de Documentos para la Historia de España* i la *Historia General de España* de Modesto Lafuente.⁵⁴ Segons Cerdá, va ser en aquesta època quan es veu que:

La utilización de la historia y de los archivos como elemento legitimador de un sistema político alcanza uno de sus más claros exponentes. La coincidencia en el tiempo es absoluta, es durante la llamada década moderada, en los momentos que se cuestionan la legitimidad del nuevo régimen, cuando precisamente toma un primer y definitivo impulso el fomento de las actividades relacionadas con la investigación histórica (apertura de archivos, estudios reglados, profesionalización de los archivos, publicación de fuentes...), la base del desarrollo archivístico e historiográfico de las décadas siguientes.⁵⁵

Ben aviat, però, l'Arxiu General Central va quedar col·lapsat del gran volum de documentació que s'hi va enviar i es va començar a classificar entre documentació d'Estat i documentació històrica. La primera es quedaria a l'Arxiu Central i per a la històrica es va decidir crear un altre arxiu, l'Arxiu Històric Nacional. Així, el 1866 es va construir el dit arxiu per emmagatzemar els fons històrics dels diferents ordes militars, de la Inquisició i dels consells, entre d'altres. La primera seu de l'Arxiu va ser al mateix edifici de la Reial Acadèmia de la Història.⁵⁶ Així doncs, la creació i construcció de l'Arxiu Històric Nacional no va ser fruit d'una activitat administrativa, sinó que reunia els documents caducs, els que ja només tenien un valor purament científic.⁵⁷ Amb aquesta solució, la de crear l'Arxiu Històric

54 José A. JUNCO, «Las historias de España: visiones del pasado y construcción de identidad», pp. 5-653.

55 Julio CERDÁ, *Los archivos municipales en la España contemporánea*.

56 Alfonso DÁVILA, *Los archivos del Estado*.

57 Carmen CRESPO, «Los primeros cien años del Archivo Histórico Nacional (1866-1966)», *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, LXXIII, 2, 1966, pp. 215-314.

Nacional, a més d'alleugerir la càrrega documental de l'Arxiu d'Alcalà s'aconseguia solucionar un problema que s'arrossegava des del segle anterior: tenir reunida en un mateix lloc la documentació que podia ser útil per a l'estudi del passat de la nació. Com descrivia Vicente Vignau, director de l'Arxiu Històric Nacional, «Tendremos, pues, Archivos y tendremos Historia, y la noción y la dirección del porvenir, fundadas en sus heroicos ejemplos y en sus altos ideales».⁵⁸

Des de la seva creació i durant el final del segle XIX, l'Arxiu Històric Nacional va anar creixent, a vegades adquirint materials mitjançant la seva compra, com alguns documents referents a Amèrica, entre els quals es trobaven les cartes de Colom, Vespucci i Juan Costa, cartes de Filipines dels segles XVI i XVII o altres documents com ara el testament de Carles I. A més, amb l'extinció dels consells l'any 1834, l'Arxiu va créixer exponencialment, cosa que va permetre als historiadors, a més, consultar els documents dels organismes clau durant l'administració de la Casa Àustria i els primers Borbó. La importància de l'Arxiu va augmentar gràcies a la Reial ordre del 1899 de traslladar tots els documents del Ministeri d'Estat anteriors al 1801 i a l'enviament des de les diferents delegacions d'Hisenda de tots els documents que formaven part dels convents i monestirs suprimits en totes les províncies espanyoles. A partir de la direcció de Vicente Vignau i el trasllat de l'Arxiu a la Biblioteca Nacional fou quan l'Arxiu va evolucionar més. Sota la seva direcció es va passar de 1.015 lligalls a 82.374 i de 892 llibres a 17.459. A més, l'Arxiu va publicar sis catàlegs i es van estructurar els fons documentals gairebé com segueixen avui dia.

Amb la creació i la consolidació de l'Arxiu Històric Nacional, Espanya i els seus historiadors podien construir la seva pròpia histò-

⁵⁸ Vicente VIGNAU, *El Archivo Histórico Nacional*, Madrid, Real Academia de la Historia, 1898, p. 37.

ria. Des d'aquell moment, ja tenien controlada la documentació i els historiadors podien accedir-hi per consultar-la.

Altres consideracions i conclusions

Esmicolar el fons documental generat per una persona, un govern, una organització política o qualsevol altra institució, disgregar-ne els seus documents i acomboiar-los amb altres de provinences distintes és una altra manera de destruir la memòria històrica. Pràctiques d'aquesta mena n'emmaskaren i entrebanquen el coneixement i la transmissió i, alhora, gairebé sempre han estat i són adreçades a fomentar, bastir i justificar discursos històrics artificials.⁵⁹

Finalitzada l'anàlisi de la formació i constitució d'un arxiu nacional a Espanya, recurrent la seva història des dels primers dipòsits documentals itinerants de Castella fins a la formació de l'Arxiu Històric Nacional, exposarem algunes reflexions.

Fins a aquest punt hem vist que al llarg dels segles es va anar teixint una xarxa d'interessos —des de la voluntat de diversos monarques de tenir controlats en un arxiu els seus drets i privilegis fins a la necessitat d'escriure una història nacional basada en documents i que pogués ser provada i comprovada per qualsevol— que van causar l'auge de dues ciències: la història i l'arxivística. Des d'aquest punt de vista, l'Arxiu Històric Nacional va complir el propòsit de servir documentació i fonts per als historiadors sobre la història del país. Per tant, un arxiu és una eina que cal tenir en compte en la construcció d'un estat nació, així com l'estudi de monuments, la propagació d'una única llengua, els mitjans de comunicació, l'educació

⁵⁹ Ramon PLANES, Laureà PAGAROLAS i Pere PUIG, *L'Arxiu de la Corona d'Aragó*, p. 13-14.

i l'alfabetització, entre altres elements extensament estudiats i tractats.

Encara que no es pugui donar una resposta absoluta al paper dels arxius en la construcció dels estats nació sense tenir present el context polític i històric, podem fer algunes consideracions.

En primer lloc, la formació de l'Arxiu Històric Nacional *per se* ens presenta algunes preguntes extres: per què es va decidir construir un nou arxiu a Madrid (el que serà l'Arxiu Històric Nacional) si ja existia un arxiu històric a Simancas?, no podia dit arxiu emmagatzemar tota aquella documentació provinent de les desamortitzacions?, i, si es considerava aquest arxiu com a «històric» i «nacional», per què no va traslladar-se tota la documentació històrica de les antigues corones junt amb la de Simancas?

Si ens fixem en el cas francès, tota la documentació històrica, fruit de la Revolució, es va unir en un únic arxiu en el qual es pot veure la continuïtat documental des dels documents més antics —«*Le Trésor des Chartes*»— fins als més moderns —en aquell moment, els de la Revolució.⁶⁰

De moment, des d'aquest punt de vista l'Arxiu Històric Nacional ja no compliria la condició de ser «nacional». Tot i que durant el segle XIX molts documents de Simancas es van traslladar a l'Arxiu Històric Nacional, com la sèrie «*Secretarías de Estado*», la documentació administrativa de l'època dels Reis Catòlics fins al 1789 o la sèrie del Consell de Castella, Simancas es va quedar un gran volum de documentació pertanyent a l'època de la Casa d'Àustria, com si hi hagués una voluntat de tallar i diferenciar entre l'administració dels Àustria i la borbònica, relacionant els Reis Catòlics amb aquests

⁶⁰ Per a la documentació administrativa existeixen a França els arxius departamentals; passats uns anys, es decideix quins documents han de ser traslladats als Archives Nationales i quins han de ser destruïts.

últims.⁶¹ Tampoc no es van traslladar els documents dels arxius de les antigues corones, potser per la gran controvèrsia que va haver-hi amb la primera proposta de les Corts de Cadis —recordar la resposta de Bofarull—. Desmembrar aquests fons documentals hauria significat, molt probablement, la destrucció de la memòria històrica d'aquests territoris.

Així doncs, des d'aquest punt de vista es podria considerar que l'Arxiu Històric Nacional fracassa en la seva finalitat de ser un arxiu històric de tota la nació espanyola. Tanmateix, hem de tenir en compte les noves tesis historiogràfiques sobre el nacionalisme espanyol, que declinen la tesi de la feble nacionalització espanyola. Achilés presenta noves reflexions adduint que l'Estat i els seus aparells no són els únics responsables de la construcció d'una identitat nacional, que l'aparició d'identitats nacionals alternatives a l'espanyola no és un fracàs de la nacionalització associada a l'Estat, i dona gran importància a la construcció d'aquest estat nació des de les identitats regionals.⁶²

Seguint, però, amb aquesta reflexió, no podem deixar de mencionar la voluntat de considerar l'Arxiu Històric Nacional com un arxiu preminent dins la formació de la identitat nacional espanyola durant el segle XIX. Aquest fet es pot constatar amb les primeres classificacions d'arxiu que va fer l'Estat. El 1858 es van classificar els arxius públics en tres categories: generals, provincials i municipals. I, un any més tard, es va establir que els arxius generals podien tenir dues categories, sense concretar la diferència entre totes dues. Així, els arxius de primera categoria eren els de la Corona d'Aragó, el d'Alcalá d'Henares i el de Simancas. El 1867 es va incorporar en aquesta

61 S'ha consultat la guia d'arxiu d'Ángel de la PLAZA, *Guía del investigador: Archivo General de Simancas*, Madrid, Ministerio de Cultura, Dirección de Archivos Estatales, 1986.

62 Ferran ARCHILÉS i Manuel MARTÍ, «Una nació fracassada?», p. 141-163.

categoria l'Arxiu Històric Nacional. Els de la segona categoria eren els arxius de València, Mallorca i Galícia. El canvi es produí el 1871, quan mitjançant el «Reglamento Orgánico del Cuerpo de Archiveros, Bibliotecarios y Anticuarios y de establecimientos dependientes de él» es va canviar la classificació anterior. Es va establir que els arxius de primera categoria serien els referents a la nació i s'incorporaren dins d'aquest grup l'Arxiu Històric Nacional, el d'Alcalá de Henares i el de Simancas. Els de segona categoria serien els que definien els antics regnes. Aquesta classificació és molt significativa, ja que es considerava l'Arxiu de Simancas representant de tota la nació (però la documentació emmagatzemada era la relativa a l'Administració del Regne de Castella), mentre que els arxius dels antics regnes no eren considerats nacionals. Com descriu Fernández, fou «la captura y apropiación de España por parte de Castilla».⁶³

Aquest canvi de categoria dels arxius va ser impulsat durant l'època en què l'escissió moderada dels liberals va aconseguir imposar el seu contingut polític, descartant altres models d'estat i imposant una política de difusió d'una identitat nacional espanyola identificada amb la de l'Estat centralitzat.⁶⁴

En conclusió, l'arxiu esdevé una eina més, encara que important, en l'evolució de la construcció nacional. Des dels arxius s'explica la història, la societat pot passar comptes amb l'Estat i, alhora, se sent identificada amb una determinada forma de comportament social. En aquest sentit, l'organització i el tipus de documentació que es decideix traslladar o no a un arxiu nacional també és rellevant i definitori. Segons les noves tesis de la historiografia del nacionalisme espanyol, que l'Arxiu Històric Nacional espanyol no reunís

63 Pablo F. ALBALADEJO, *Materia de España*, p. 307.

64 Borja de RIQUER, «El surgimiento de las nuevas identidades contemporáneas: propuestas para una discusión», *Ayer*, núm. 35, juliol-setembre 1999, pp. 21-52.

en aquell moment tota la documentació històrica de l'Estat no volia dir que en el futur fos un estat nació feble; si més no, fomentaria l'aparició d'un estat nació «plural». Però sí que podem afirmar que el liberalisme espanyol volia erigir-se en continuador dels temps dels Reis Catòlics i de la monarquia borbònica, per sobre de la monarquia dels Àustria.

Els continguts de la revista estan subjectes a la llicència Creative Commons Reconeixement (by). Es permet qualsevol explotació de l'obra, incloent-hi una finalitat comercial, així com la creació d'obres derivades, la distribució de les quals també està permesa sense cap restricció.